

Μνήμων

Τόμ. 23 (2001)

Νάση Μπάλτα, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη, 1881-1895

ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΜΠΟΧΩΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.718](https://doi.org/10.12681/mnimon.718)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΧΩΤΗΣ Θ. Ν. (2001). Νάση Μπάλτα, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη, 1881-1895. *Μνήμων*, 23, 348–354. <https://doi.org/10.12681/mnimon.718>

ή και την επιθυμία να επιβάλει την τιμωρία όσων πρωτοστάτησαν στα αντίποινα.

Ο τόμος εντάσσεται σε μια ευρύτερη εκδοτική σειρά συλλογικών τόμων υπό τον τίτλο «Nationalsozialistische Besatzungspolitik in Europa 1939-1945» (Εθνικοσοσιαλιστική κατοχική πολιτική στην Ευρώπη 1939-1945). Σε προηγούμενα δημοσιεύματα της σειράς οι συγγραφείς πραγματεύονται θέματα, όπως η συνεργασία με τους κατακτητές, η αντίσταση, η προπαγάνδα, η γραφειοκρατία στις υπό κατοχή χώρες. Ζητήματα, τα οποία θέτουν έντονα το πρόβλημα της πολιτικής του Γ' Ράιχ όσο και της υποδοχής και της αντίδρασης που συνάντησε στις κατεχόμενες χώρες. Εάν η γενοκτονία των Εβραίων αλλά και όσων άλλων (αριστερών, ομοφυλόφιλων, τσιγγάνων) στιγματίσει τη γερμανική κοινωνία, πρακτικές όπως τα αντίποινα σημάδεψαν με πολλαπλούς τρόπους τις υπό κατοχή χώρες, προσθέτοντάς τους

ένα βαρύ φορτίο, το οποίο ενδεχομένως σε κοινωνίες όπως η ελληνική λειτούργησε σωρευτικά για όσα ακολούθησαν.

Ο τόμος αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική συμβολή σε ένα κομβικό θέμα για τη μελέτη της γερμανικής πολιτικής στις κατεχόμενες χώρες, αλλά ταυτόχρονα και των αντιδράσεων που προκάλεσε και των πληγών που άφησε στις τοπικές κοινωνίες. Η συγκριτική οπτική, τα νέα στοιχεία που προσφέρει, η προσπάθεια αποτύπωσης των πραγματικών διαστάσεων της αιματοχυσίας συντελούν ουσιαστικά στην κατανόηση ιστορικών γεγονότων τα οποία έως τώρα δεν είχαν μελετηθεί επαρκώς. Η αντιμετώπιση και διερεύνηση των στερεοτύπων που αναπτύχθηκαν και από τις δυο πλευρές, με απόλυτη συναίσθηση της διαφορετικής θέσης της κάθε μιας, αποτελεί, άλλωστε το μοναδικό δρόμο κατανόησης και επεξεργασίας ενός εξαιρετικά τραυματικού παρελθόντος.

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΑΚΗΣ

Νάση Μπάλτα, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης». Τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαριλάου Τρικούπη, 1881-1895, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, 284 σ.

Κατά την τελευταία δεκαετία εκδόθηκαν ορισμένες εργασίες που άλλαξαν την εικόνα της εποχής της ισχύος του δικομματισμού, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα.¹ Αρκητές

1. Ως εργασία αναφοράς παραμένει βέβαια το βιβλίο του Gunnar Hering, *Die Politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936*, Μόναχο 1992. Σημαντική είναι και η μελέτη του Γιώργου Σωτηρέλλη, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909*, Αθήνα 1991. Επίσης, αυτή του Γιώργου Β. Δερτιλή, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; Φόροι και εξουσία στο Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα 1993. Στη συνεισφορά και των τριών έγει αφιερώσει μια βιβλιοκρισία ο Χρήστος Χατζήιωσήφ· βλ. «Δημοκρατία και Πελαταιακές Σχέσεις», *Μνήμων* 16 (1994) 167-197. Νέες όψεις της κοινωνικής διάστασης της πολιτικής των δύο κομμάτων για την οικονομία και

από αυτές χρησιμοποίησαν συστηματικά τον τύπο της περιόδου ως πηγή πληροφοριών. Σε αυτήν στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό και η σημαντική μελέτη της Νάσης Μπάλτα. Η πρωτοτυπία της όμως έγκριται στο ότι εγείρει το ζήτημα του τύπου ως τμήματος του πολιτικού συστήματος.

Στο δεύτερο και κύριο μέρος της μελέτης παρουσιάζονται τα προγράμματα του Εθνικού και του Νεωτερικού Κόμματος, όπως αναφέρονται στον αθηναϊκό τύπο, τις

τους θεσμούς αναδεικνύει ο Γιάννης Κοκινάκης, *Νόμισμα και Πολιτική στην Ελλάδα 1830-1910*, Αθήνα 1999. Ενδιαφέρουσες μελέτες περιέχει και ο συλλογικός τόμος *Ο Χαριλάος Τρικούπης και η εποχή του*, επιμ. Καίτη Αρώνη-Τσίγλη, Λύτνια Τρίχα, Αθήνα 2000.

παραμονές των βουλευτικών εκλογών. Επίσης, οι προεκλογικές συγκεντρώσεις στην Αθήνα και τον Πειραιά και η τελετουργία τους, οι πολιτικές συνθήκες της ημέρας της ψήφοφορίας και οι αντιδράσεις εφημερίδων, πολιτικών, οπαδών και πολιτών απέναντι στο αποτέλεσμα της εκλογής. Η εκτεταμένη παράθεση αποσπασμάτων από τις αναφορές (ρεπορτάζ) και τις κρίσεις του τύπου κάνει πιο παραστατική και ευχάριστη την ανάγνωση του βιβλίου, διευρύνοντας τον κύκλο των δυνατικών αναγνωστών του έξω από τους κύκλους των ειδικών και αυξάνοντας τις πιθανότητες της εκδοτικής του επιτυχίας.

Οι πλευρές του κομματικού φαινομένου και της πολιτικής και εκλογικής συμπεριφοράς που αναδεικνύονται σε αυτό το δεύτερο μέρος, επιβεβαιώνουν πολλές όψεις της σχετικής ανάλυσης του G. Hering. Σύμφωνα με αυτήν, τα δύο κόμματα είχαν μεγάλη διάδοση στην κοινωνία. Οι πολίτες έχριναν την κυβερνητική ή κομματική πολιτική, κυρίως από τις επιπτώσεις της σε επαρχιακά, περιφερειακά και πανεθνικά κοινωνικά συμφέροντα. Η υπερψήφιση του συνόλου ενός συνδυασμού από τους εκλογείς, πίεζε τους τοπικούς ηγέτες να ακολουθήσουν τις επιλογές της κομματικής ηγεσίας. Η δημοσίευση των κομματικών προγραμμάτων, καθώς και η υιοθέτηση κομματικών συμβόλων, μαρτυρούν επίσης την ισχύ των κομμάτων σε πανεθνικό επίπεδο.

Πραγματικά, η Νάση Μπάλτα αναφέρει ότι, κατά τον τύπο, η συμμετοχή στις προεκλογικές συγκεντρώσεις της επαρχίας Αττικής ανέρχεται σε χιλιάδες ανθρώπων, με αυτές του Εθνικού Κόμματος να ξεπερνούν συνήθως σε όγκο και ενθουσιασμό εκείνες του Νεωτερικού. Παραθέτει μάλιστα και το πρόγραμμα μιας τέτοιας συγκέντρωσης, που δείχνει με σαφήνεια τον οργανωμένο χαρακτήρα της.³ Θα ήταν χρήσιμο να διαθέταμε στοιχεία για τις σχέ-

σεις μεταξύ οργανωτών και διαδηλωτών στα «τοπικά» τμήματα των προσυγκεντρώσεων. Τα αποσπάσματα από λογομαχίες εκλογέων που δημοσιεύουν οι εφημερίδες αναφέρονται συχνά στις κοινωνικές επιπτώσεις της οικονομικής πολιτικής.³ Ακόμη, η τάση υπερψήφισης του συνόλου του εκλογικού συνδυασμού του κόμματος, παρά τη δυνατότητα «εκλεκτικής» ψήφου, σε υποψηφίους αντίπαλων συνδυασμών, που παρείχε η εκλογική νομοθεσία, αναδεικνύει την ενίσχυση της κομματικής συνείδησης των εκλογέων. Η αποδοχή του «κορδονίου», ως συμβόλου του Εθνικού Κόμματος από το 1890 κ.ε., κινείται στην κατεύθυνση της επίρρωσης και συμβολικής εξιδανίκευσης αυτής της τακτικής.⁴ Την ίδια ταύτιση των πολιτών με τα κόμματα και με αφηρημένες ιδέες, σε βάρος πολιτικών συσσωματώσεων με πιο προσωπικό χαρακτήρα, φανερώνει και η επιλογή της ελιάς ως συμβόλου του Νεωτερικού Κόμματος, αρχικά της δάφνης και κατόπιν του

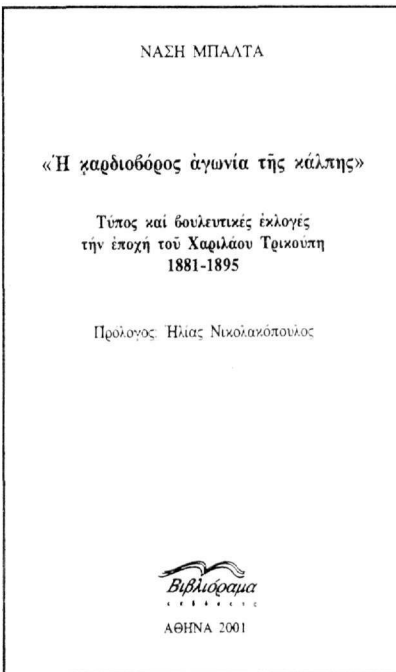
3. Βλ. για παράδειγμα, ό.π., σ. 159. Πρόκειται για την καταγραφή της ακόλουθης συζήτησης μεταξύ ενός εκλογέα του Εθνικού και ενός του Νεωτερικού Κόμματος, από την οποία μάλιστα εξάγεται η σχετική ασυνεννοησία μεταξύ τους, εξαιτίας των διαφορετικών αξιών που αποδίδουν στην οικονομική πολιτική. Η κατοχή περιουσίας, ενδεχομένως με τη μορφή τοκοφόρου κεφαλαίου, οδηγεί τον δεύτερο στη θετική αξιολόγηση της τρικομματικής πολιτικής, διότι ανυψώνει τη δημόσια πίστη, καθώς και στην έμμεση απόρριψη της πελατειακής σχέσης, ως κριτηρίου υπερψήφισης ενός κόμματος. Αντίθετα, η έλλειψη ουσιαστικής περιουσίας ωθεί τον πρώτο να ενδιαφέρεται για μια νομιμοποιητική πολιτική που ενισχύει την αγοραστική δύναμη των λαϊκότερων τάξεων και μειώνει την ακρίβεια του βίου, ενώ δεν κατανοεί την έμμεση αναφορά του συνομιλητή του στη συναλλαγή: «— Από χθες που εφάνη πως θα επιτύχει η κυβέρνησις, υπετιμήθη το ναπολεόνι. — Είδες τί πίστη που έχει! Λέγει τις. — Έχεις συμφέρον και τα λες. — Εγώ έχω συμφέρον; Εγώ ζω με την περιουσίαν μου. — Α! Έχεις περιουσία, γι' αυτό! Ρώτα κ' εμάς, τη φτωχολογία! Εγώ είμαι σοβατζής».

4. Ό.π., σ. 163.

2. Ν. Μπάλτα, *Η καρδιοβόρος...*, σ. 167.

κορδονιού από το Εθνικό Κόμμα, της μυρτιάς από το Τρίτο Κόμμα υπό το Δημήτριο Ράλλη και της άγκυρας από το Κέντρο Ανεξαρτήτων.⁵ Τέλος, η σύνταξη και προβολή κομματικών προγραμμάτων,⁶ μαρτυρεί επίσης την επιβολή των απόψεων της κεντρικής κομματικής ηγεσίας στους βουλευτές, στις τοπικές ηγεσίες, στους κομματάρχες και στους ενεργούς οπαδούς των κομμάτων.

Στο βιβλίο σημειώνονται πολυάριθμες

καταγγελίες του δηλιγιαννικού τύπου για τουλάχιστον δέκα είδη «αθέμιτων» (δηλαδή βίαιων) και «θεμιτών» κυβερνητικών επεμβάσεων στις εκλογές του 1885, 1887 και 1890. Αρκετές από αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο των πελατειακών σχέσεων. Επίσης, η συγγραφέας, ακολουθώντας σ' αυτό το σημείο την ανάλυση του Γ. Σωτηρέλλη, κρίνει πως «σε αρκετά "θεμιτά" μέσα φαίνεται πως κατέφυγαν οι τρικου-

πικές κυβερνήσεις κατά τις προεκλογικές περιόδους του 1885, του 1887 και του 1890».⁷ Και όμως, η δηλιγιαννική αντιπολίτευση κέρδισε τις δυο από τις τρεις αυτές εκλογές και μάλιστα με άνετη πλειοψηφία. Το γεγονός αυτό συνιστά σοβαρή ένδειξη, ανάμεσα στα άλλα, ότι οι πελατειακές σχέσεις δεν καθόριζαν το εκλογικό αποτέλεσμα.

Η σύνθεση των κοινωνικών συνασπισμών που στήριξαν τα δυο κόμματα και η φύση των δυο διακριτών πολιτικών για την οικονομία και τους θεσμούς, με τις οποίες επιδιώχθηκε η ενίσχυση των συνασπισμών αυτών στην κοινωνία και το κράτος, δεν αποτελούν το αντικείμενο της μελέτης. Ωστόσο, σε αυτήν αναδεικνύονται πολλές διαστάσεις του κρίσιμου αυτού ζητήματος.

Το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτές οι πλευρές γίνονται κατανοητές, μπορεί να ανακατασκευασθεί ως εξής.⁸ Στην αγροτική και εμπορευματική οικονομία της Ελλάδας της εποχής, με δεδομένη την απουσία δυνατότητας μεγάλου όγκου και ποσοστού κέρδους στη βιομηχανία, ο δανεισμός, ιδίως ο εξωτερικός, λειτούργησε ως μοχλός αναδιανομής μέρους του πλεονάσματος που αποσπώνταν με τη φορολογία, σε όφελος της χρηματικής αριστοκρατίας, δηλαδή του ισχυρότερου τμήματος της ηγετικής τάξης, και των αστικών και μικροαστικών στοιχείων που συσπειρώθηκαν γύρω της. Σε αυτά πρέπει να συνυπολογισθεί και το τρίτο, και ασθενέστερο, τμήμα της αστικής τάξης, αυτό της βιομηχανίας, που υποστήλωσε το Νεωτερικό Κόμμα κυρίως για να επιβληθεί η τάξη. Στο βιβλίο περιέχονται αρκετές πληροφορίες για την τρικουπική πολιτική παράδοση της οικογένειας του Θεοδώρου Ρετσίνα, δημάρχου και βιομηχάνου του Πειραιά.⁹

7. 'Ο.π., σ. 200.

8. Το επιχείρημα βασίζεται στην αδημοσίευτη μελέτη μας, *Αντικοινοβουλευτισμός, Συντηρητισμός και Ανολοκλήρωτος Φασισμός στο ελληνικό κράτος, 1864-1911*.

9. Ν. Μπάλτα, *ό.π.*, σ. 169 (υποσ. 22), 194.

5. 'Ο.π., σ. 145, 163, 165, 193.

6. 'Ο.π., σ. 155.

Εκτός από την πολιτική του δανεισμού, η κατάργηση της φορολογίας της δεκάτης, ιδίως στα δημητριακά, προσέλυσε στο συνασπισμό τη Θεσσαλία, τη Βοιωτία και την Εύβοια. Ειδικά για τη Θεσσαλία, χρειάζεται η υπόμνηση ότι, μεγάλο μέρος των πρώην οθωμανικών τσιφλικιών είχε εξαγοραστεί από μέλη της χρηματικής αριστοκρατίας. Στη μελέτη της Νάσσης Μπάλα σημειώνεται η νίκη του Νεωτερικού Κόμματος το 1881 στη Θεσσαλία και στη Χαλκίδα. Η αστική φύση του τρικουπικού συνασπισμού ταιριάζει ακόμη με το γεγονός της υπερψήφισής του στις μεγαλύτερες πόλεις και στις αστικές και μορφωμένες κατηγορίες πολιτών. Έτσι, στο βιβλίο αναφέρεται η τρικουπική πλειοψηφία του 1881 στην Αθήνα και στον Πειραιά, στη Σύρο και στην Πάτρα. Το Νεωτερικό Κόμμα κέρδισε και τις εκλογές του 1887, 1890 και 1892 στην επαρχία Αττικής.¹⁰

Η εμμονή των τρικουπικών κυβερνήσεων στην πολιτική των δανείων, μέρος των πόρων των οποίων διατέθηκε για την κατασκευή έργων υποδομής στον τομέα των συγκοινωνιών και επικοινωνιών (μα και για την παγίωση του θεσμού της μαζικής στρατολογίας και σε πολεμικούς εξοπλισμούς),¹¹ είχε θετικές επιπτώσεις για τα ποσοτικά μεγέθη της οικονομικής ανάπτυξης, μα και στις λαϊκές τάξεις, ιδίως όταν αυτή η οικονομική πολιτική βρισκόταν σε επεκτατική και ανοδική φάση. Ωστόσο, μέρος των αγροτικών τάξεων, οι μικραστικές τάξεις και τα εργατικά στοιχεία των πόλεων, έφεραν κυρίως το ολόενα διογκούμενο φορολογικό βάρος.

Η διαπίστωση αυτής της διπλής σχέσης της τρικουπικής οικονομικής πολιτικής με τις λαϊκές τάξεις, βοηθά στην κατανόηση του γεγονότος των άνετων τρικουπικών (1887, 1892), όσο και δηλιγιαννικών (1885, 1890, 1895), νικών της περιόδου. Διότι σε κάθε εκλογή επικρατούσε διαδοχικά η θετική και η αρνητική της όψη. Ο

τονισμός αυτής της διττής σχέσης καθιστά πιο απτή την κίνηση στη σχέση του δικομματικού συστήματος με τους εκλογείς. Αυτή η μεταβολή είναι δυσκολότερο να αναδειχθεί αν αρκесθούμε σε μια ανάλυση της εκλογικής γεωγραφίας και της σύνθεσης των κοινωνικών συνασπισμών των δύο κομμάτων, η οποία κατ' ανάγκην εμφανίζει μια εικόνα πιο στατική.

Στο συνασπισμό του Εθνικού Κόμματος πιο ισχυρό είναι το δεύτερο τμήμα της ηγετικής τάξης, οι εξαστισμένοι πρόκριτοι, και ιδίως η κατηγορία των σταφιδοκτηματιών της ΒΔ Πελοποννήσου. Οι τελευταίοι, ενώ συμμετείχαν στις επιχειρήσεις μελών της χρηματικής αριστοκρατίας και αντλούσαν κέρδη από το δημόσιο χρέος, διέθεταν και μια παραγωγική βάση που δεχόταν πλήγματα από τη συνεχή αύξηση της φορολογίας. Έτσι, η εξακολούθηση της τρικουπικής οικονομικής πολιτικής αποδυνάμωνε τη θέση τους στο εσωτερικό της ηγετικής τάξης, έναντι της χρηματικής αριστοκρατίας. Ταυτόχρονα, έθιγε την κοινωνική θέση των μικροπαραγωγών σταφίδας, διευρύνοντας τις κοινωνικές ανισότητες και αυξάνοντας τις εντάσεις, ενώ εξασθενούσε τη σχέση εξουσίας και εκπροσώπησης των εξαστισμένων προκρίτων με τους μικροϊδιοκτήτες, τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Η συνέχιση της οικονομικής ανάπτυξης διά του δανεισμού γινόταν λοιπόν αποδεκτή, μόνο αν οι σταφιδοκτηματίες κατάφεραν να την ελέγξουν και να την περιορίσουν με πολιτικά μέσα.

Η ανάλυση της σύνθεσης του κοινωνικού αυτού συνασπισμού και της σχέσης της με την οικονομική πολιτική, οδηγεί στην κατανόηση κεντρικών επιλογών της δηλιγιαννικής οικονομικής πολιτικής, όπως της μερικής απομάκρυνσης από τη στρατηγική των δανείων και των φόρων, προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης από τους ίδιους πόρους της χώρας. Ακόμη, της προτίμησης της «υλικής προόδου», όχι όμως από την πλευρά της παραγωγής, μα από την οπτική του καταναλωτή, των λαϊκών τάξεων. Σε αυτό το πλαίσιο μπορούν να ερμηνευ-

10. Ό.π., σ. 78, 216, 230.

11. Ό.π., σ. 107-108.

θούν οι άφθονες περικοπές του δηλιγιαννικού τύπου, που παρατίθενται στη μελέτη, όπου καταδικάζονται τα συνεχή δάνεια και οι (έμμεσοι) φόροι, τα κρατικά μονοπώλια, οι «καταχθόνιοι χρηματισταί» και τραπεζίτες όπως ο Παύλος Καλλιγιάς, που επωφελούνται από αυτές τις πολιτικές, η χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών,¹² κλπ.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έλλειψη αναφορών του αθηναϊκού τύπου στο αγροτικό ζήτημα της Θεσσαλίας, ιδίως κατά την προεκλογική περίοδο του 1885, διότι είχε αποτελέσει ένα από τα κύρια σημεία σύγκρουσης μεταξύ συμπολιτεύσεως και αντιπολιτεύσεως, στη Βουλή, από το 1882 ως το 1884. Η στάση του Εθνικού Κόμματος προς το θεσσαλικό ζήτημα έχει θεωρηθεί κομβική, για το χαρακτηρισμό της πολιτικής και ιδεολογικής φυσιογνωμίας του.¹³ Η τελευταία ορίζεται ως συντηρητική, με δευτερογενή δημοκρατικά στοιχεία. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να κατανοηθούν και οι πολυάριθμες επιθέσεις των τρικουπικών εφημερίδων κατά των δηλιγιαννικών, τους οποίους αποκαλούσαν κόκκινους, δημοκράτες, αναρχικούς, επαναστάτες, ή και κομμουνιστές. Επίσης, να εξηγηθούν οι συμμαχίες των ολιγαριθμών δημοκρατικών και σοσιαλιστών βουλευτών της εποχής με το Εθνικό Κόμμα.¹⁴

Ός τώρα επικεντρώσαμε την προσοχή μας στις όψεις του βιβλίου που αναφέρονται στην εκλογική γεωγραφία του δικομματισμού σε εθνικό πλαίσιο. Περιέχεται σε αυτό όμως και πλούσια τεκμηρίωση για την εκλογική και κοινωνική γεωγραφία των δυο σημαντικότερων δήμων της επαρχίας Αττικής, της Αθήνας και του Πειραιά. Έτσι, ο δεύτερος εμφανίζεται δηλιγιαννικότερος, ενώ η πρώτη διχάζεται ανάμεσα στην περιοχή της Πλάκας, ως όρια της οποίας αναδείχονται το εκλογικό τμήμα

της Μητρόπολης και εκείνο του ναού του Αγίου Φιλίππου, και στην περιοχή που οριοθετείται από το ναό του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, του Αγίου Δημητρίου και της Ζωοδόχου Πηγής, με επίκεντρο τη συνοικία της Νεάπολης. Η πρώτη περιοχή παρουσιάζεται λαϊκή και δηλιγιαννική, σε σχέση με τη δεύτερη, την αστικότερη και τρικουπική. Η εικόνα της συνοικίας του Ύψρη αναδύεται ασαφέστερα, ως ένα είδος μεταίχιμου ανάμεσά τους.¹⁵ Η αντίθεση των δυο περιοχών μπορεί να προσληφθεί και με όρους χωροταξίας. Τα στενά σοκάκια της πυκνοκατοικημένης Πλάκας και τα συχνά στενόχωρα σπίτια της, ωθούν τον καθημερινό βίο να εκδιπλώνεται περισσότερο στο δημόσιο χώρο. Από την άλλη πλευρά η περιοχή που οριοθετείται από πλατύτερες λεωφόρους, όπως η Ερμού, η Αιόλου, η Αθηνάς και η Πανεπιστημίου, ως την Ομόνοια, με τις αραιότερες και πιο ευρύχωρες κατοικίες της, παρέχει ίσως μεγαλύτερες ευκαιρίες ιδιωτέυσης.

Μια σημαντική πλευρά της κοινωνικής σύνθεσης των οπαδών του Εθνικού Κόμματος στην Αθήνα επισημαίνει η Ν. Μπάλα. Πρόκειται για τη συμμετοχή των συντεχνιών των οινοπωλών και παντοπωλών στην προεκλογική συγκέντρωση της Αθήνας του 1885. Οι σημαίες τους τέθηκαν στην κεφαλή της πορείας μαζί με τις δηλιγιαννικές κομματικές σημαίες.¹⁶

Για τη θέση των γυναικών στην εκλογική διαδικασία, η μελέτη έρχεται σε συμφωνία με τις διαπιστώσεις των άλλων πρόσφατων εργασιών για τη σχέση γυναικών και πολιτικής κατά το 19ο αιώνα: «τα δημοσιεύματα τις εμφανίζουν στους εξώστες και τα παράθυρα των σπιτιών τους, τα βράδια των μεγάλων διαδηλώσεων. Υπάρχουν εκεί, αβρές και ωραίες παρουσίες, κυριολεκτικά στο μεταίχιμο του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου, συμμετέχοντας από το περιθώριο με τον δικό τους τρόπο,

12. Ό.π., σ. 84, 85, 136, 106, αντίστοιχα.

13. G. Hering, ό.π., σ. 532-537.

14. Ν. Μπάλα, ό.π., σ. 95-96, 99, 111, 149, 158, 134 (υποσ. 4).

15. Ό.π., σ. 174, 142, 158-161, 164, 192, 194, 184.

16. Ό.π., σ. 135.

επευφημώντας ή ραίνοντας με άνθη τους διαδηλωτές και αποτελώντας μέρος του ανθοστόλιστου διάκοσμου». ¹⁷

Η ανάδειξη των δυο κόσμων ολοκληρώνεται με τις ποικίλες αναφορές της μελέτης στις αντιθετικές εικόνες του εσωτερικού εχθρού, καθώς και στις δυο αντίπαλες πολιτικές κουλτούρες. Η αντίθεση της κουλτούρας με τους λαϊκότερους προσδιορισμούς με εκείνη την πιο αστοπρεπή και εξευρωπαϊσμένη, δεν ταυτίζεται με τους δυο διαφορετικούς συνασπισμούς που αποτελούν τα στηρίγματα των κομμάτων, διότι οι δυο αυτές κουλτούρες υπάρχουν και στο εσωτερικό του κάθε συνασπισμού.

Η προεκλογική ατμόσφαιρα της πόλης συχνά παραλληλίζεται με αυτήν του πανηγυριού, ενώ οι συνήθειες των δηλιγιαννικών χαρακτηρίζονται καρναβαλικές. Η προεκλογική δράση των οπαδών του δικομματισμού συχνά αποδίδεται με όρους θεατρικότητας, αφού αποκαλούνται «εκλογικοί θίασοι». ¹⁸ Η πλούσια και πολύπλευρη απεικόνιση της πολιτισμικής όψης της αντιπαράθεσης των δυο συνασπισμών από τη Ν. Μπάλα, βοηθά να κατανοήσουμε πόσο γόνιμη θα ήταν μια αυτοτελής και σε βάθος έρευνα αυτών των ζητημάτων. Διαθέτουμε μάλιστα και μια σημαντική πρόσφατη θεωρητική συνεισφορά στην ανάλυση της θεατρικότητας των κυρίαρχων και των πληθείων, από τον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών. ¹⁹

Ο τύπος ως τμήμα του πολιτικού συστήματος προσεγγίζεται κυρίως στο πρώτο και τρίτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους της μελέτης. Ιδίως η στάση των σημαντικών εφημερίδων *Ακρόπολις*, *Εφημερίς* και *Καιροί*, προς το δικομματικό και πρωθυπουργοκεντρικό σύστημα αποτελεί καθοριστικό παράγοντα της εξέλιξής του. Έτσι,

η αρχικά τρικουπική *Εφημερίς* είναι η πρώτη ²⁰ που θα ασκήσει καθαρά αντικομματική κριτική στις εκλογές του 1887, ταυτίζοντας τα κόμματα με τις πρακτικές της συναλλαγής, για να τα απαξιώσει. Αργότερα όμως αυτή η, κατά τη γνώμη μας αντικοινοβουλευτική, αντίληψη, μετριάζεται, καθώς μετατρέπεται σε υποστήριξη του νεόκοπου Τρίτου Κόμματος υπό τον Δ. Ράλλη, ενάντια στο δικομματισμό: τέτοια παραμένει η θέση της εφημερίδας στις εκλογές του 1892. Η *Ακρόπολις* πάλι, χαρακτηρίζει ανεπαρκή τη νίκη του Τρικούπη το 1887, ο οποίος πρέπει να υπολογίζει «της τύχης το παλίντροπον, όσον αφορά τας εν Ελλάδι πλειονοψηφίας και ας αφαιρέση από το μέλλον το μέσον ν' αναδεικνύη τους κοινούς επιτηδείς παντοδυνάμους Καίσαρας». ²¹ Κρίνουμε ότι σε αυτή την αποστροφή υπονοείται η πρόθεση περιστολής του καθολικού δικαιώματος ψήφου. Πάντως, η επιχειρηματολογία της *Ακρόπολις* εξελίσσεται σε αντικομματική κατεύθυνση, όπως στις εκλογές του 1895 υποστηρίζει τον εκλογικό σύλλογο του Ανεξαρτήτου Κέντρου, στις εκλογές της Αττικής, ενάντια και στα τρία κόμματα, τα οποία ταυτίζει απόλυτα με τις πελατειακές σχέσεις. Επειδή το Νεωτερικό Κόμμα βρίσκεται σε πρωτοφανή κατάρπτωση, η εφημερίδα καταπολεμά κυρίως το Εθνικό Κόμμα, αφού η άνετη εκλογική νίκη του τελευταίου θα σήμαινε τη διάσωση του δικομματισμού και των κομμάτων. Τέλος, το 1892 οι δηλιγιαννικοί *Καιροί* διακηρύσσουν την ανάγκη αντικατάστασης του Θ. Δηλιγιάννη στην ηγεσία του κόμματος, για να καταλήξουν στην προβολή του αγώνα των Ανεξαρτήτων κατά των κομμάτων της συναλλαγής, το 1895. ²² Η μεταβολή στη

17. 'Ο.π., σ. 245.

18. 'Ο.π., σ. 147-148, 175, 174, αντίστοιχα.

19. Σταύρος Σταυρίδης, «Από τη θεατρικότητα της κυριαρχίας στο αντιθέατρο των πληθείων», *Ουτοπία* 43 (2001), 121-136.

20. Τη βαρύτητα της μεταστροφής της *Εφημερίδος* για την αποδυνάμωση του τρικουπισμού, έχει επισημάνει ο Γ. Κοκκινάκης, *ό.π.*, σ. 362.

21. Ν. Μπάλα, *ό.π.*, σ. 231.

22. 'Ο.π., σ. 101 και 233, 124 και 126, 232 και 123, αντίστοιχα, για τις τρεις εφημερίδες.

σάση των εφημερίδων αυτών προς το πολιτικό σύστημα αποτελεί ισχυρή ένδειξη πως, ακόμη και κατά την περίοδο της ισχύος του δικοματισμού, το κοινοβουλευτικό σύστημα δεν κατορθώνει να επιλύσει τις αντινομίες του. Το διάστημα της μικρότερης αμφισβήτησής του περιορίζεται στην τριετία 1882-1884.

Η γενικότερη εξέλιξη του τύπου κατά την τελευταία τριακονταετία του αιώνα συνοψίζεται στο τρίτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους. Πρόκειται για μια πυκνή σύνθεση

της πολυδιάστατης αυτής εξέλιξης, στην οποία επισημαίνονται και τα ανοιχτά ζητήματα της έρευνας υποδομής για την ιστορία του τύπου.

Κλείνοντας αυτό το βιβλιοκριτικό σημείωμα, ελπίζουμε πως τόσο ο ειδικός, όσο και ο στοχαστικός αναγνώστης, θα επωφεληθεί από την πλούσια και πολύπλευρη μελέτη της Νάσης Μπάλτα για να αναθεωρήσει την αντίληψή του για τον τύπο και το πολιτικό σύστημα του ύστερου 19ου αιώνα.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΜΠΟΧΩΤΗΣ

Mercedes Vilanova, Οι Αόρατες Πλειοψηφίες. Εργατική Εκμετάλλευση, Επανάσταση και Καταστολή. 26 αφηγήσεις, μετάφραση: Χαρά Ροβίθη, Αθήνα, Κατάρτι, 2000, 603 σ.

Το βιβλίο της ιστορικού Μερσέδες Βιλανόβα, *Οι Αόρατες Πλειοψηφίες. Εργατική Εκμετάλλευση, Επανάσταση και Καταστολή*, αποτελεί μια άριστα επεξεργασμένη μελέτη προφορικών μαρτυριών. Πολύ περισσότερο όμως, η μελέτη είναι ένα υπόδειγμα σφαιρικής Ιστορίας. Κι αυτό γιατί πρόκειται καταρχήν για μια μακρόχρονη συλλογική προσπάθεια, την οποία εμπνεύστηκε και συντόνισε η συγγραφέας εδώ και είκοσι χρόνια, με τη συνεργασία ικανού αριθμού ερευνητών συναφών ειδικοτήτων, όπως ιστορικών, εκλογολόγων, στατιστολόγων.¹

Το χαρακτηρισμό της ως «σφαιρικής Ιστορίας», ενισχύει το γεγονός ότι πρόκειται για μια έρευνα που αναπτύχθηκε σταδιακά από την επεξεργασία μικρότερων σε όλο και μεγαλύτερα ερευνητικά σύνολα, μετακινούμενη σε διαφορετικά επιστημονικά επίπεδα και διευρύνοντας έτσι τα αρχικά ερωτήματα που είχαν ως αφετηρία την αναζήτηση απαντήσεων σχετικά με το μέγε-

θος της εκλογικής αποχής στην Ισπανία τα χρόνια της δεύτερης Ισπανικής Δημοκρατίας. Στην προσπάθεια αυτή χρησιμοποιήθηκε πλήθος πηγών όπως: εκλογικοί κατάλογοι, αρχεία εργοστασίων, αρχεία συνδικαλιστικών οργανώσεων, προσωπικά-οικογενειακά αρχεία, και τέλος, συγκέντρωση προφορικών μαρτυριών, που έγινε και η αφορμή να δοθούν καινούριες ερμηνείες.

Η θεματολογία της έρευνας

Ποιά η αφετηρία αλλά και η πορεία της έρευνας που συμπυκνώνεται σ' αυτό το βιβλίο; Μαθαίνοντας στις αρχές της δεκαετίας του 1970 για την ύπαρξη ενός αδιάσπαστου αρχείου εκλογικών δεδομένων για την επαρχία της Ζιρόνα (Καταλονία), που καλύπτει την περίοδο από το 1869 έως το 1936, η Βιλανόβα αποφασίζει, μέσα στο γενικότερο πολιτικό κλίμα της μετά τον Φράνκο εποχής, να διερευνήσει τις εκλογές από τις πηγές, μελετώντας εκλογικούς καταλόγους και καταμετρώντας τις ψήφους ή την απουσία ψήφων σε ορισμένα χωριά της Καταλονίας. Υλικό ανεπεξέργαστο, αν και όλοι υποστήριζαν ότι το Αναρχοσυνδικαλιστικό κίνημα είχε επιδράσει στη συστηματική αποχή των εργατικών στρωμά-

1. Εκτός από τη Μερσέδες Βιλανόβα στην έρευνα αυτή είχαν ενταχθεί οι: Άννα Μόνζου, Κάρμεν Βέγα, Κριστίνα Μπορντερίας, Μαρία-Βικτόρια Γκόνι, Κριστίνα Μπος, Ραμόν Γκράου και άλλοι με μικρότερη ίσως συμμετοχή.